ČASOPIS PRO MODERNÍ FILOLOGII 97, 2015, Č. 1, S. 58–69

Vývoj slovosledu kondicionálového auxiliáru ve starších českých biblích

Pavel Kosek (Brno)

OPEN ACCESS

DEVELOPMENT OF THE WORD ORDER OF THE CONDITIONAL AUXILIARY IN OLD CZECH BIBLES

The paper deals with the development of word order of the conditional auxiliary in Old and Middle Czech which has changed into a permanent enclitic form. The paper is based on data gained from the Old and Middle Czech Bible translations (The Gospel of Matthew). The aim of the paper is to detect all possible word-order positions of these auxiliary forms in Old and Middle Czech. The analysis shows that the conditional auxiliary behaves as a 'stable' enclitic in the explored older Czech Bibles, except when it is an auxiliary in the function of a subjunctor. According to the explored data it seems that the post-initial (2P) word-ordering of the Czech enclitic became established in Old Czech and that verb-adjacent (VA) word-ordering was retreating at that time.

KEYWORDS

development of Czech Language, enclitic, conditional, auxiliary, older Czech Bibles

KLÍČOVÁ SLOVA

vývoj českého jazyka, enklitikon, kondicionál, auxiliár, starší české bible

1. CÍLE[1]

Cílem článku je prozkoumat vývoj slovosledu českého kondicionálového auxiliáru (AUXK) typu *nesl bych, nesl by / nesl bys / nesl by sis, nesl by, nesli bychom, nesli byste, nesli by*. Tímto příspěvkem navazuji na analýzu slovosledu auxiliárních forem, kterou jsem provedl na materiálu barokní češtiny (Kosek, 2011). Podle dosavadních znalostí o historické syntaxi češtiny (Gebauer, 1929; Trávníček, 1935, 1956; Lešnerová 2002; Šlosar 1967) lze předpokládat, že na vývoj slovosledu AUXK měly vliv následující faktory: a) původně přízvučné tvary AUXK se proměnily na formy plně enklitické — podle F. Trávníčka (1956, s. 147) měly být ve stč. „nestálými příklonkami"; b) tato změna nejspíše souvisela s procesem reanalýzy časového významu praslovanského plusquamperfekta a jeho následné proměny v kondicionál (Lamprecht et al., 1986, s. 197, 245), což znamená, že změna slovosledných vlastností AUXK byla spjata s procesem gramatikalizace; c) vývoj českých enklitik se vyznačoval konkurencí postiniciálního (2P) a kontaktního (VA) slovosledu[2] (Ertl, 1924, s. 266–267; Avgustinova —

1 Tento příspěvek vznikl za podpory Alexander von Humboldt-Stiftung (This paper was written as part of a project sponsored by the Alexander von Humboldt Foundation).

2 Příklady jednotlivých pozic budou uvedeny v analytické části příspěvku.

Oliva 1995, s. 26; Toman, 2004, s. 74; Kosek, 2011, s. 320).[3] Cílem tohoto příspěvku je analyzovat, jak se jmenované faktory uplatňují ve slovosledu AUXK ve starších vývojových fázích češtiny.

1.1 ZKOUMANÉ TEXTY

Pro výklad vývoje tohoto fenoménu dosud schází materiálové výzkumy (s výjimkou Prejzová, 2013, pro češtinu starou a Kosek, 2011, pro češtinu střední doby). Jejich absenci lze vysvětlit jistě faktem, že tento úkol je velmi náročný, protože vyžaduje od badatele zpracovat značné množství dat. Vysoká frekvence tohoto jevu na jedné straně a velké množství pramenů z dějin češtiny na straně druhé nutí badatele k redukci zkoumaných textů. Práci s prameny také komplikuje fakt, že současné diachronní korpusy se vyznačují různou mírou reprezentativnosti (*Staročeská textová banka* obsahuje pouze texty vzniklé před rokem 1500, kdežto DIAKORP obsahuje velmi málo textů). Vzhledem k tomu, že pro jednotlivá období jsou zpravidla doloženy rozdílné typy (žánry) textů, je obtížné vybrat takové prameny, jejichž data by bylo možno validně statisticky porovnávat. Naštěstí je pro dějiny češtiny k dispozici pramen, který je textově ustálený a který byl v jednotlivých vývojových fázích jazykově upravován: text bible. Nicméně data obsažená v jednotlivých biblických textech je nutno přijímat kriticky: bible je specifický pramen, jehož jazyk podléhá vysoké míře stylizace.

Tento příspěvek je založen na rozboru jazyka Matoušova evangelia v reprezentativních starších českých biblických překladech: *Bibli drážďanské, Bibli olomoucké, Bibli mlynářčině, Bibli benátské, Bibli Melantrichově* (pracuji se 4. vydáním z roku 1570, nicméně jeho textová tradice sahá k prvnímu vydání z roku 1549), *Bibli kralické, Bibli svatováclavské*. Pro výzkum vývoje jakéhokoli ve starších českých biblických překladech přítomného jevu je příhodné, 1) že mezi jednotlivými verzemi se nachází relevantní časový odstup mající délku trvání minimálně jedné generace, 2) že překladatelé (adaptátoři) jednotlivých verzí usilovali o vlastní překlad nebo přinejmenším o revizi, změnu či úpravu původních verzí. Lze tedy předpokládat, že by se mezi jednotlivými biblickými verzemi mohly prosazovat vývojové změny (přinejmenším ve staročeských biblích). Výsledky, které touto analýzou získám, je však nutno brát jako předběžné: 1) schází totiž analýza jiných dobových textů, které reprezentují odlišné žánry; 2) je analyzováno jen Matoušovo evangelium, a nikoli jiné části bible, což opět může vést k deformacím způsobeným odlišnou žánrovou příslušností jiných biblických částí.

1.2 ZKOUMANÉ POZICE

Při analýze slovosledných pozic klitik používám dvojí klasifikaci, která zohledňuje jednak pozici klitika v klauzi, jednak pozici klitika vůči jeho participiu (více Kosek, 2011, s. 45–49):

3 Praslovanské zdroje tohoto vývoje a jeho proměny v některých slovanských jazycích viz u Večerky (1989), Migdalského (2009) a Panchevy (2005).

a) pozice v klauzi
   — iniciální
   — postiniciální
   — mediální
   — prefinální
   — finální

b) pozice AUXK vůči participiu
   — kontaktní
      — preverbální
      — postverbální
   — izolovaná

1.3 METODOLOGICKÁ OMEZENÍ

Při zkoumání starších vývojových fází jazyka je badatel postaven před nelehký úkol, neboť mu scházejí některé tradiční metody analýzy živého jazyka, jako jsou akustická pozorování (intuitivní nebo pomocí měřicích přístrojů), vlastní jazyková kompetence nebo dotazníkový výzkum. Při absenci těchto metod je velmi těžké poznat, jestli daný výraz je, nebo není nositelem slovního přízvuku. Pro zkoumání starších, tj. již neexistujících fází jazyků je nutno použít jiné metody, které pomohou při klasifikaci zkoumaného výrazu. V případě analýzy klitik je příhodné, že mnohočetné analýzy tohoto fenoménu v současných moderních jazycích vyvinuly celou řadu testů, jimiž lze klitičnost testovat (jejich přehled viz Kosek, 2011, s. 44–45). Při historické analýze je tedy nemožné zkoumat dichotomii přízvučnost — nepřízvučnost, nýbrž klitičnost — neklitičnost.

2. STAV ZJIŠTĚNÝ VE STARŠÍCH ČESKÝCH BIBLÍCH

Původní aoristové formy (*bych, by, by…*), mající význam prostého minulého času bez dalších časových omezení, se objevují pouze ve třech nejstarších biblích, což ilustruje následující tabulka č. 1.

	Bibl Drážď	**Bibl Ol**	**Bibl Mlyn**	**Bibl Ben**	**Bibl Mel**	**Bibl Kral**	**Bibl Svat**
aorist	18	25	10	0	0	0	0

TABULKA 1: Zkoumané formy mající původní význam aoristu

Ve všech případech má aoristová forma slovesa *býti* funkci lexikálního slovesa (doklad (1)), včetně rezultativních (/pasivních?) konstrukcí (doklad (2)):

1. *A když by večer, nesiechu předeň mnohé, jmajíce v sobě běsy, i vyhonieše z nich duchy slovem* BiblDrážď Mt 8,16
2. *Tehdy Ježíš obrátiv sě a uzřěv ju, pověděe: „Uvěř, dci, tvá viera tě jest uzdravila.“ I by uzdravena žena v téj hodině* BiblDrážď Mt 9,22

Ve tvaru plusquamperfekta, předpokládaném vývojovém východisku kondicionálu, nebyla tato forma zjištěna.

2.1 SLOVOSLEDNÉ POZICE

Zjištěné klauzální pozice AUXK jsou prezentovány v tabulkách č. 2 a 3 (pro srovnání jsou připojeny také slovosledné pozice aoristu v tabulce č. 4). Ve všech zjištěných dokladech iniciální pozice má AUXK funkci subjunktoru[4] (včetně *byť*):

	iniciální	postiniciální	mediální	prefinální	finální
BiblDrážď	17	43	1	0	0
BiblOl	23	48	2	0	0
BiblMlyn	14	47	5	2	0
BiblBen	12	77	2	1	0
BiblMel	8	75	4	0	0
BiblKral	8	122	10	0	2
BiblSvat	9	72	2	0	0

TABULKA 2: Klauzální pozice AUXK přítomného

	iniciální	postiniciální	mediální	prefinální	finální
BiblDrážď	1	1	1	0	0
BiblOl	1	6	0	0	0
BiblMlyn	1	3	0	0	0
BiblBen	1	1	0	0	0
BiblMel	1	4	0	0	0
BiblKral	0	1	0	0	0
BiblSvat	0	2	0	0	0

TABULKA 3: Klauzální pozice AUXK minulého

	iniciální	postiniciální	mediální	prefinální	finální
BiblDrážď	0	18	0	0	0
BiblOl	0	24	1	0	0
BiblMlyn	0	10	0	0	0

TABULKA 4: Klauzální pozice aoristu typu *bych*

Z uvedených tabulek je patrno, že slovosled aoristových forem je podobný jako slovosled AUXK, pokud jde o větnou pozici, kterou obě formy obsazují. Avšak v jejich dalších slovosledných vlastnostech lze sledovat zásadní rozdíly: 1) jak ilustruje doklad (2), aorist může následovat po koordinátorech *a*, *i*, což auxiliární formy nemohou (o tom níže), 2) aorist se na rozdíl od AUXK může kombinovat s prefixem negace, jak ukazuje následující stč. doklad (3) získaný z VWSTB (ve zkoumaných textech se takový případ neobjevil):

4 Na základě komentáře jednoho z recenzentů příspěvku odkazuji na definici subjunktoru v Encyklopedickém slovníku češtiny (Karlík, P. — Nekula, M. — Pleskalová, J. /eds./, 2002).

3. *Za jeho tu svatých časóv >>> neby <<< ijedněch nedostatkóv ; nebo jej všichni milováchu , ktož koli s ním přěbýváchu* HradProk, f. 17r (přejato z VWSTB)

Slovoslednou konstelaci AUXK a jeho participia demonstrují následující tabulky č. 5 a 6.:

	AUXK přítomného			AUXK minulého		
	kontaktní		**izolované**	**kont.**		**izol.**
	pre-verbální	post-verbální		prev.	postv.	
BiblDrážď	24	6	14	0	1	0
BiblOl	27	11	12	5	1	0
BiblMlyn	30	14	10	2	1	0
BiblBen	23	43	14	1	0	0
BiblMel	44	15	20	3	1	0
BiblKral	61	39	34	0	1	0
BiblSvat	33	12	29	1	1	0

TABULKA 5: Pozice prostého AUXK vůči participiu

	AUXK přítomného			AUXK minulého		
	kont.		**izol.**	**kontaktní**		**izol.**
	prev.	postv.		prev.	postv.	
BiblDrážď	13	0	4	1	0	0
BiblOl	14	0	9	1	0	0
BiblMlyn	9	0	5	1	0	0
BiblBen	8	0	4	1	0	0
BiblMel	5	0	3	1	0	0
BiblKral	5	0	3	0	0	0
BiblSvat	5	0	4	1	0	0

TABULKA 6: Pozice AUXK ve funkci subjunktoru vůči participiu

Z tabulek č. 5 a 6 plyne, že i když jsou AUXK a participium spolu slovosledně silně spjaty, není pro ně kontaktní slovosled závazný. Skutečnost, že postavení AUXK a participia v klauzi není spjato gramatickým pravidlem, potvrzují další fakta zjištěná ve zkoumaných biblích:

a) AUXK a participium mohou být od sebe odděleny interponovanou klauzí nebo přechodníkovou frází, což ilustruje doklad (4):

4. *Pakli ruka tvá pohoršije tebe, utni ju a vrz od sebe! Dobro jest tobě do věčného života vjíti jsúce mdlým nebo belhavým,* ***nežli*** *by jmajě dvě ruce nebo dvě nože* ***byl uvržen*** *u věčný plamen* BiblDrážď Mt 18,8

b) AUXK může být z koordinované klauze elidován, jak ukazuje doklad (5):

5. *Tehdy on jim pověděl: „Který člověk bude z vás,* ***jenž*** *by* ***jměl*** *jednu ovci a ona* ***upadla*** *v jámu v sobotu, však ujma, vzdvihne ju?* BiblDráž Mt 12,11

Z uvedených přehledů je zřejmé, že AUXK: 1) obsazuje primárně postiniciální pozici, což je vlastnost typická pro 2P enklitika, 2) není slovosledně nutně spjat se svým participiem, i když jejich vzájemná přitažlivost je značná, což by mohlo být motivováno stylem, neboť, jak zjistila Š. Zikánová (2009, s. 167–180), v Lukášově evangeliu BiblKral se vyskytuje nápadně často forma přísudku v iniciální a postiniciální oblasti klauze, 3) objevuje se velmi málo v mediální a skoro vůbec v prefinální či finální pozici; 4) v iniciální pozici se nachází pouze tehdy, má-li funkci subjunktoru. Z uvedených vlastností je zřejmé, že kontaktní slovosled není pro AUXK základní slovosledou pozicí. O volném vztahu mezi AUXK a participiem svědčí nepřímo také fakt, že AUXK není restriktivní ve výběru slova, které mu předchází: může následovat téměř po všech slovních druzích (s výjimkou citoslovcí).

To, že se AUXK prototypicky objevuje v postiniciální pozici, lze považovat za jasný signál jeho enklitičnosti. O ní svědčí také další pozorované vlastnosti: a) AUXK obsazuje relativně pevné místo v enklitické skupině (viz oddíl 2.3); b) AUXK nenásleduje po vokativu nebo citoslovci; c) AUXK se nepojí s negací.

2.2 JEDNOTLIVÉ POZICE

2.2.1 INICIÁLNÍ POZICE

Jak již bylo řečeno výše, v této pozici se AUXK vyskytuje jen tehdy, máli funkci subjunktoru, což ilustruje doklad (6):

6. ***A*** *by* ***byli*** *neukráceni ti dnové, nebylo by spaseno všeliké tělo* BiblDrážď Mt 24,22

Je otázka, jaký byl slovosledný status AUXK v této pozici. O tom napovídají případy, v nichž se AUXK ve funkci subjunktoru nachází na začátku vsuvky (doklady (7 a. b.)) — tato pozice značí, že AUXK mohl následovat po pauze:

7. a. *Nebo povstanou falešní Kristové, a falešní proroci, a činiti budou divy veliké a zázraky: tak aby v blud uvedli, (by možné* ***bylo****,) také i vyvolené* BiblKral Mt 24,24
   b. *…, (by* ***to mohlo býti****,)…* BiblMel 24,24

Z tohoto faktu by bylo možno vyvozovat, že AUXK ve funkci subjunktoru byl ortotonickým, tj. neklitickým výrazem. Pro jeho ortotoničnost lze nalézt další symptomy: 1) je opěrným slovem enklitického *ť* (doklad (8)), 2) následuje po koordinátorech *a, i, ale* (doklad (9)):

8. *Neroďte mnieti, bych****ť přišel*** *rušiti zákon neb proroky, nepřišelť sem zrušiti, ale naplniti vieru* BiblMlyn Mt 5,17

9. *„Zavěrné pravi vám: budete-li jmieti vieru nemýléce sě, netoliko o fíkovém dřěvu učiníte,* ***ale*** *<u>byšte</u> této hoře* ***řekli****: Vzdvihni sě a vrz sebú u moře, a stane sě“* BiblOl Mt 21,21

2.2.2 POSTINICIÁLNÍ POZICE

Jak již bylo mnohokrát řečeno, jde o základní slovoslednou pozici AUXK (ale také aoristu). Tato pozice se vyznačuje několika specifickými variantami.

AUXK nikdy nenásleduje po koordinátorech *a, ale, i*, jak ukazují doklady (10) a (11):

10. a. *Ani lejí nového vína v kožěné lavicě vetché, neb* ***by*** *sě lavicě rozsědly* ***a víno*** *<u>by</u>* ***sě rozlilo*** *a lavicě* ***by*** *zhynuly* BiblDrážď Mt 9,17
    b. *…* ***a víno*** *<u>by</u>* ***vyteklo*** *a lahvicě* ***by*** *zhynuly* BiblOl Mt 9,17
11. a. *protož kažiž ostřiehati hrobu až do třetieho dne: ať* ***by*** *snad nepřišli učedlníci jeho:* ***a řekli*** *<u>by</u> lidu: vstalť jest z mrtvých* BiblBen 27,64
    b. *Protož rozkažiž ostříhati Hrobu až do třetího dne, ať* ***by*** *snad nepřišli Učedlníci jeho, a neukradli ho,* ***a řekli*** *<u>by</u> Lidu:…* BiblMel Mt 27,64
    c. *… neukradli ho,* ***a řekli*** *<u>by</u> lidu,…* BiblKral Mt 27,64

Již bylo uvedeno, že v tomto momentu se prostý AUXK odlišuje od aoristu a AUXK ve funkci subjunktoru, které po těchto koordinátorech následovat mohou.

Následující doklad (12) ukazuje, že AUXK je s postiniciální pozicí spjat tak silně, že nenásleduje za prvním konstituentem[5] extrahovaným ze zanořené klauze, nýbrž zůstává za subjunktorem:

12. *A co to pomóž člověku,* ***by*** *veš svět získal, a* [*ꙗ̨ ſvę́ ḍuſi̧ **když** <u>by</u> nedostatky **trpěl**!*] *Nebo kterú dá člověk proměnu za svú duši?* BiblOl Mt 16,26

Z vývoje a současného stavu některých slovanských jazyků je známo, že postiniciální pozice může mít podobu tzv. 2D pozice, v níž je klitikon umístěno za první konstituent (ilustrováno doklady (13) a (14)), nebo tzv. 2W pozice, v níž je klitikon umístěno prozodicky za první přízvučné slovo, i kdyby to mělo znamenat, že tím klitikon rozštěpí rozvitý konstituent, jak ilustrují doklady (15) a (16) (o pojetí 2D a 2W pozice viz Halpern, 1995). Z kompendií o dějinách češtiny plyne, že obě konstelace jsou ve stč. dobře doloženy (Trávníček, 1956, s. 147). To také zčásti potvrzují zkoumané biblické texty, jak ukazuje následující tabulka č. 7.

	Bibl Drážd	**Bibl Ol**	**Bibl Mlyn**	**Bibl Ben**	**Bibl Mel**	**Bibl Kral**	**Bibl Svat**
2W	1?[6]	1	2	0	0	2	1
2D	1?	1	1?	0	0	0	0

TABULKA 7: Konkurence 2W a 2D pozice

5 Na základě komentáře jednoho z recenzentů příspěvku odkazuji na definici *konstituentu* v *Encyklopedickém slovníku češtiny* (Karlík, P. — Nekula, M. — Pleskalová, J. /eds./, 2002).

6 Otazník symbolizuje, že interpretace daného dokladu je sporná.

13. *„Co sě vám zdá o Kristovi: Čí syn by* ***byl****?“ Vecechu jemu: „Davidóv“* BiblMlyn Mt 22,42
14. *Tehdy on otpověděv vece: Nechci.* [***Potom pak***] [*by jemu toho* žěl], *i jide* BiblOl Mt 21,29
15. *Tedy Heródes tajně povolav Mudrců, pilně se jich ptal,* [***kterého***]$_1$ [*by* ***se jim***]$_2$ [*času*]$_1$ *hvězda* [***ukázala***]$_2$*:...* BiblKral Mt 2,7
16. a. *Ale to vězte, že* ***by*** *věděl otec čelední,* [***v který***]$_1$ [*by*]$_2$ [čas]$_1$ [***jměl***]$_2$ *zloděj přijíti, bděl* ***by*** *zajisté otec čelední a nedal* ***by*** *podkopati svého domu* BiblOl Mt 24,43
    b. *... v kterú hodinu zloděj příde ...* BibleDrážď
    c. *...,* [***kterú***]$_1$ [*by*]$_2$ [***hodinu***]$_1$ *zloděj* [***měl***]$_2$ **přijíti** *...* BiblMlyn Mt
    d. *...,* [***v které***]$_1$ [*by*]$_2$ [***bdění***]$_1$ *zloděj* [***měl***]$_2$ *přijíti,...* BiblKral Mt
    e. *... v kterou hodinu zloděj* ***měl*** *by přijíti,...* BiblMel Mt
    f. *...,* [***v kterou***]$_1$ [*by*]$_2$ [***hodinu***]$_1$ *zloděj* [***měl***]$_2$ *přijíti,...* BibleSvat

Z prezentované tabulky č. 7 je zřejmé, že případy 2W a 2D pozice jsou příliš málo doloženy, aby bylo možno vyvozovat věrohodné závěry o povaze a rozsahu konkurence 2W a 2D pozice. Nicméně fakt, že se 2W pozice ve stejném textovém úseku prezentovaném v dokladech (16 a., c., d., f.) drží kontinuálně až do 17. století, naznačuje, že mohlo jít o slovoslednou konstelaci, která nebyla v syntaktické stavbě starší češtiny neobvyklá.

AUXK se chová jako enklitikon v případě, že je na začátek klauze umístěna zanořená klauze: v tomto případě totiž nenásleduje bezprostředně po anteponované zanořené klauzi, nýbrž po konstituentu umístěném bezprostředně po takové klauzi. Tyto případy dokumentuje doklad (17) (AUXK po adjunkční klauzi) a doklady (18 a., b., c.) (po popisně jmenovací klauzi); postavení AUXK po anteponované kompletivní klauzi jsem v sledovaných biblích nezaznamenal.

17. *Ale to vězte,* [že [***by*** *věděl otec čelední, v který* ***by*** *čas jměl zloděj přijíti,*] ***bděl*** *by zajisté otec čelední a nedal* ***by*** *podkopati svého domu*] BiblOl Mt 24,43
18. a. [***kto*** *by pohoršil jednoho z maličkých těchto kteříž v mě vieřie,*] ***užitečné*** *by* ***bylo*** *jemu: aby zavěšen byl žernov osličí na hrdlo jeho* BiblBen Mt 18,6
    b. *...****užitečné*** *by bylo jemu,...* BiblMel Mt 18,6
    c. *... ,* ***lépe*** *by jemu* ***bylo****,...* BiblKral Mt 18,6

2.2.3 MEDIÁLNÍ POZICE

Mediální pozice se může vyskytovat ve dvou různých typech: 1) AUXK je umístěno do bezprostřední blízkosti svého participia (kontaktní pozice/VA pozice), 2) AUXK je od svého participia slovosledně izolováno. Kontaktní postavení by mohlo souviset se zbytky VA slovosledu klitik. Izolovaná mediální pozice je spíše neobvyklou aktualizací slovosledu enklitik, která je dobře doložena v moderní i střední češtině (Franks — King, 2000, s. 112–114; Kosek, 2011). Zastoupení jednotlivých typů mediální pozice ve zkoumaných textech je ovšem nízké, jak ilustruje následující tabulka č. 8.

		Bibl Drážď	Bibl Ol	Bibl Mlyn	Bibl Ben	Bibl Mel	Bibl Kral	Bibl Svat
kontaktní	preverbální	0	0	0	0	0	0	0
	postverbální	1	2	4	2	4	9	2
izolovaná		0	0	1	0	0	1	0

TABULKA 8: Typy mediální pozice AUXK

Z tabulky vyplývá, že převážnou většinu zjištěných případů tvoří kontaktní pozice a v jejím rámci pozice postverbální, kterou ilustrují doklady (19)–(25):

19. *Nebo který jest z vás člověk,* ***jehožto prosil*** *by syn jeho chleba, zdali jemu podá kamene?* BiblMlyn Mt 7,9
20. *A* ***ktož přijal*** *by jednoho maličkého takového ve jméno mé, mě přijímá.* BiblMlyn Mt 18,5
21. a. *Vejdi v dobrou vůli s protivníkem tvým rychle, dokudž jsi s nim na cestě, ať* ***by*** *snad nedal tebe protivník tvůj soudci, a* ***Soudce dal*** *by tebe Služebníku,* ***a tak byl*** *by vsazen do Žaláře* BiblMel 5,25
    b. *…,****a soudce dal*** *by* ***tě*** *služebníku, a byl by uvržen do žaláře* BiblKral Mt 5,25
    c. *…,* ***a soudce dal*** *by tě služebníku: a byl bys uvržen do žaláře* BiblSvat Mt 5,25
22. a. *Protož pravím vám, Že kdožkoli* ***propustil*** *by manželku svou, (leč pro smilství), a jinou pojme, cizoloží: a kdož propuštěnou pojme, také cizoloží* BiblKral Mt 5,32
    b. *…, že* ***kdožkoli propustil*** *by manželku svou kromě příčiny cizoložstva,…* BiblSvat Mt 5,32
23. *Blahoslavený služebník ten,* [*kteréhož* [*přijda Pán jeho,*] ***nalezl*** *by an tak činí.*] BiblKarl Mt 24,46
24. *Opět pravím vám:* ***jestliže dva z vás svolili*** *by* ***se*** *na zemi, o všeliké věci za kterouž* ***by*** *koli prosili, staneť se jim od Otce mého kterýž v Nebesích jest* BiblMel Mt 18,19
25. *A on řekl jim: Který bude z vás člověk ješto* ***by*** *měl Ovci jednu,* ***a ta upadla*** *by do jámy v den Sváteční, i zdali jí dosáhna nevytáhne?* BiblMel 12,11

Některé mediální pozice AUXK by snad mohly souviset s principem *clitic third*, podle něhož enklitikon klitizuje za slovo umístěné za prvním konstituentem (tj. fakticky do třetí pozice). Tato klitizace nastává tehdy, jestliže víceslabičný rozměr prvního konstituentu vyvolává na hranici mezi ním a následujícím slovem pauzu (srov. Franks — King, 2000, s. 229). Vliv tohoto pravidla ve starší češtině naznačuje klauze *nebo ta záplata jeho, odtrhla by ještě nějaký díl od roucha* z následujícího dokladu (26), neboť se za jejím prvním konstituentem vyskytuje pauza, jak signalizuje čárka umístěná za slovo *jeho*. Taková distribuce čárky, která je v přímém rozporu s nč. pravidly, odpovídá interpunkčním pravidlům češtiny střední doby (Kosek, 2011, s. 45):

26. *Žádný zajisté nepřišívá záplaty sukna nového k rouchu vetchému: nebo ta záplata jeho,* ***odtrhla*** *by ještě nějaký díl od roucha, a tak větší by díra* ***byla*** BiblKral Mt 9,16

Jiné doklady však naznačují, že všechny mediální pozice AUXK principem *clitic third* vysvětlit nelze: 1) mediální pozice se objevuje i tehdy, jestliže se v iniciální pozici nachází prozodická jednotka, jejíž rozměr by neměl způsobit pauzu mezi prvním a druhým konstituentem (doklad (20)), 2) AUXK se objevuje v pozici až za 3. konstituentem, takže by mělo jít o pozici „clitic fourth" (doklad (27)):

27. *Toto pak vězte. že* ***by*** *věděl hospodář v kterú hodinu zloděj* ***měl*** *by přijíti: bděl* ***by*** *zajisté a nedal* ***by*** *podkopati domu svého* BiblBen Mt 24,43

Izolovaná mediální pozice je doložena pouze ve dvou případech: v klauzi *a tak* [*větší*]$_1$ [*by*]$_2$ [*díra*]$_1$ [***byla***]$_2$ v již citovaném příkladu z *Bible kralické* (26) a také v následujícím dokladu (28) z *Mlynářčiny bible*:

28. *„Běda tobě Korozaim, běda tobě Betsaida,* ***nebo*** [*v Tyru*]$_1$ [*by*]$_2$ *a* [*v Sidoně*]$_1$ [***učiněny byly***]$_2$ *divy, kteří sú učiněni u vás, někdy v žíni a v prachu pokánie by činili* BiblMlyn 11,20–21

Dva doklady izolované mediální pozice představují velmi nereprezentativní vzorek: vzhledem k jejich nízkému počtu by je bylo možno považovat za grafickou chybu. Toto podezření navíc posiluje neobvyklost izolované mediální pozice v obou případech: AUXK v nich narušuje projektivitu nominální fráze, a tak oba doklady mediální pozice představují jakousi mediální formu 2W slovosledu. To samozřejmě neznamená, že z těchto dokladů plyne, že se izolovaná mediální pozice ve starší češtině vyskytovat nemohla. Jen z nich podle mého soudu plyne, že ve zkoumaném vzorku není zastoupena relevantním počtem dokladů (o mediální izolované pozici ve starší češtině viz Kosek, 2011).

2.2.4 PREFINÁLNÍ POZICE

Prefinální pozice je variantou VA slovosledu — AUXK se v prefinální pozici nachází vždy před svým participiem, přičemž výsledná pozice před příčestím je způsobena prozodickým pravidlem bránícím enklitikům stát na konci klauze (Ertl, 1924). Doklady prefinální pozice jsou uvedeny sub (29) a (30):

29. *„Běda tobě Korozaim, běda tobě Betsaida, nebo v Tyru by a v Sidoně učiněny byly divy, kteří sú učiněni u vás, někdy v žíni a v prachu pokánie by* ***činili*** BiblMlyn Mt 11,21
30. *A vida Pilát, že* ***by*** *nic neprospěl,* ***ale viece rozbroj*** *by* ***byl****, vzem vodu, umy ruce přede vším lidem řka: „Nevinen sem já od krve spravedlivého tohoto, vy vizte!"* BiblMlyn Mt 27,24

Prefinální pozice je relativně četná u některých enklitik češtiny střední doby (Kosek, 2011): v případě AUXK ve zkoumaných biblích je její rozsah zanedbatelný.

2.2.5 FINÁLNÍ POZICE

Podobně jako prefinální pozice, také finální představuje variantu VA slovosledu. Na rozdíl od něj však flagrantně porušuje prozodická pravidla připisovaná enklitikům, což

ukazují doklady (31) a (32) (Kosek, 2011). Také finální pozice je doložena u některých enklitik češtiny střední doby, nicméně jako prostředek vysoké stylizace (tamtéž). Finální pozice AUXK se ve zkoumaných biblích vyskytuje rovněž v mizivém počtu dokladů:

31. *Svíce těla jestiť oko. Jestliže oko tvé sprostné* ***bylo*** *by, všecko tělo tvé světlé bude. Pakliť* ***by*** *oko tvé bylo nešlechetné, všecko tělo tvé tmavé bude* BiblKral Mt 5,22
32. *A do kteréhožkoli města neb městečka* ***vešli*** *byšte, vzeptejte se, kdo* ***by*** *v něm hodný byl: a tu pobuďte, až* ***byšte*** *i vyšli odtud* BiblKral Mt 10,11

3. ZÁVĚR

Z uvedeného rozboru starších českých biblí plyne, že AUXK se v nich jeví jako stálé enklitikon, které prototypicky obsazuje 2P pozici. Jedinou výjimku představuje slovosled AUXK ve funkci subjunktoru, který se chová jako ortotonický výraz. Slovosledné rozdíly mezi prostým AUXK a AUXK ve funkci subjunktoru lze považovat za zárodek dalšího vývoje, na jehož konci stojí emancipace této formy a její proměna v subjunktor, jak to lze pozorovat na spojce *byť*, která nč. mluvčími již není interpretovatelná jako AUXK.

AUXK se vyskytuje převážně v postiniciální pozici, avšak obsazuje také pozice mediální, prefinální a finální, což lze chápat jako symptom konkurence 2P a VA slovosledu. Nicméně vzhledem k dominanci dokladů 2P pozice nad doklady VA pozice lze předpokládat, že již ve stč. období se 2P pozice ustaluje jako základní slovosledný model (srov. také Prejzová, 2013). Úkolem dalšího výzkumu bude zjistit, nakolik je tato konkurence ve stč. živá a nakolik se stává prostředkem stylové diferenciace: na možnou stylovou konkurenci ukazuje dosavadní výzkum češtiny střední doby (Kosek, 2011). Překvapivě je míra konkurence 2P a VA slovosledu ve sledovaných biblických textech relativně stabilní, z jejich analýzy neplyne žádná jednoznačná tendence — to lze opět považovat za symptom faktu, že se již ve stč. vývoj uzavírá ve prospěch 2P pozice a že konkurence 2P a VA pozice byla jen stylového rázu. Kromě toho podávají sledované texty jisté indicie o neustáleném pojetí postiniciální pozice, která osciluje mezi 2W a 2D pozicí (nízký počet dokladů však neumožňuje formulovat podrobnější závěry).

POUŽITÉ KORPUSY

VWSTB = *Staročeská textová banka*, Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/> (citováno ze dne 10.9.2014).

PRAMENY

BiblDrážď
Bible drážďanská. 2. pol. 14. stol. Citováno podle edice Vladimír Kyas (ed.). *Staročeská bible Drážďanská a Olomoucká I. Evangelia*. Praha 1981.

BiblOl
Bible olomoucká. Poč. 15. stol. Ibid.

BiblMlyn
Bible mlynářčina. 3. čtvrtina 15. století. Národní knihovna České republiky (signatura:

XVII.A.10), citováno podle *Manuscriptoria*, dostupné z: <http://www.manuscriptorium.com>

BiblBen
Biblí česká v Benátkách tištěná. Benátky 1506.

BiblMel
Biblí česká. 4. vydání. Praha 1570.

BiblKral
Biblí české díl šestý. Kralice 1594.

BiblSvat
Druhý díl Biblí totižto Nový zákon. Praha 1677

LITERATURA

Avgustinova, T. — Oliva, K. (1995): Wackernagel position and related phenomena in Czech. *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 41, s. 21–42.

Ertl, V. (1924): Příspěvek k pravidlu o postavení příklonek. *Naše řeč*, 8, s. 257–268, 293–309.

Franks, S. — King, T. H. (2000): *A Handbook of Slavic Clitics*. Oxford: Oxford University Press.

Gebauer, J. (1929): *Historická mluvnice jazyka českého IV. Skladba* (ed. F. Trávníček). Praha: ČAVU.

Halpern, A. (1995): *On the Placement and Morphology of Clitics*. Stanford CA: CSLI Publications.

Karlík, P. — Nekula, M. — Pleskalová, J. (eds.) (2002): *Encyklopedický slovník češtiny*, Praha: Nakladatelství LN.

Kosek, P. (2011): *Enklitika v češtině barokní doby*. Brno: MU–Host.

Lamprecht, A. — Šlosar, D. — Bauer, J. (1986): *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN.

Lešnerová, Š. (2002): Postavení příklonky „se" v textu Kryštofa Haranta „Cesta z Království českého… do Země svaté…". In: Z. Hladká — P. Karlík (eds.), *Čeština — univerzália a specifika*, 4. Brno: MU, s. 325–327.

Migdalski, K. (2009). On two types of Wackernagel cliticization in Slavic. In: J. Reich — M. Babyonyshev — D. Kavitskaya (eds.), *Formal Approaches to Slavic Linguistics: The Yale Meeting*. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, s. 147–162.

Pancheva, R. (2005): The rise and fall of second-position clitics. *Natural Language and Linguistic Theory*, 23, s. 103–167.

Prejzová, L. (2013): *Slovosled kondicionálového auxiliáru ve staré češtině.* (Diplomová práce) Brno: MU.

Šlosar, D. (1967): Poloha enklitik jako kritérion k hodnocení staročeské interpunkce. *Listy filologické*, 91, s. 251–258.

Toman, J. (2004): Ertlova diskuse českých klitik. In: Z. Hladká — P. Karlík (eds.), *Čeština — univerzália a specifika*, 5. Brno: Nakladatelství Lidové noviny, s. 73–79.

Trávníček, F. (1935): *Historická mluvnice československá*. Praha: Melantrich.

Trávníček, F. (1956): *Historická mluvnice česká 3. Skladba*. Praha: SPN.

Večerka, R. (1989): *Altkirchenslavische (Altbulgarische) Syntax I, Die lineare Satzorganisation.* Freiburg i. Br: Weiher.

Zikánová, Š. (2009): *Postavení slovesného přísudku ve starší češtině (1500–1620)*. Praha: Karolinum.

Pavel Kosek | Ústav českého jazyka, FF MU | Arna Nováka 1, 602 00 Brno
kosek@phil.muni.cz